
ÖSSZEFOGLALÁSOK

Az „orosz Afrika”

A címben szereplő kifejezés furcsaságát a könyv szerzője maga is elismeri *Előszó helyett* c. bevezetőjében, melyben meghatározza, mit is értsünk az „orosz Afrikán”, „orosz afrikaiakon” vagy másképp „afrikai oroszokon”: elsősorban azokat, akik „mindörökre vagy hosszú időre összekötötték életüket a fekete kontinenssel”; számuk több százezerre tehető. De ide sorolandók „mindazok, akik az évszázadok során mellettük éltek Oroszország, majd később a Szovjetunió területén, és csak bizonyos időszakokban tűntek föl Afrikában, de az afrikaiak számára mindörökre oroszok maradtak.”

A szerző számára nem fontos kérdés, „ki lépett először a forró afrikai földre.” A lényeg az, hogy a XVII. századig Oroszországban nemigen találunk hitelt érdemlő dokumentumokat, bár a XIV–XV. században orosz zarándokok eljutottak Egyiptomba. Úgy tűnik, a XV. század második felében egy orosz kereskedő vetődött Szomália partjaira, de a pontos földrajzi hely nem meghatározott. Biztosra vehető, hogy a XVIII. század vége előtt Északkelet-Afrikával, azon belül elsősorban Egyiptommal, a zarándokok ismerkedtek meg. *I. Péter* cár előtt is csak külföldi eredetű irodalom és térképek árulkodtak – orosz nyelvre lefordítva – Afrikáról, míg az ő uralkodása alatt a földrajzi ismeretek kibővítése az egyik alapvető tudományos feladattá vált. Sajnos, nem eléggé tisztázták azok a kapcsolatok, amelyeket a Kaukázuson túli népek építettek ki már a középkorban Északkelet-Afrikával; csak az arab és perzsa nyelvet ismerők jutottak hozzá e két nyelven megjelent, a trópusi Afrikáról szóló irodalomhoz, ami nagy jelentőségű volt akkoriban.

A XII. században egy örmény szerző arab nyelven érdekes és értékes adatokkal szolgált Etiópiáról és Núbiáról, örmény és grúz zarándokok pedig Palesztinában találkoztak ott letelepedett örmény kereskedőkkel. A Jeruzsálemben élő grúz papság fontos feladatának tekintette a sokoldalú kapcsolattartást az etiópiai papsággal, sőt, még az Egyiptom és a jeruzsálemi katolikus közösség között kirobban ellenségeskedést is a grúz diplomácia simította el. A XV. század előtti korok Kaukázuson túli népei és a trópusi Afrika között esetlegesen felbukkanó kapcsolatok ma még csak legendák

formájában léteznek, bizonyítékok nincsenek. 1512-ben megint egy örmény nevével találkozunk Etiópiában, egy bizonyos *Matevosszal*, akit az akkori etióp császár nagykövetként alkalmazott Portugáliában – ő volt az első etióp diplomata Európában, aki emellett egy nagyon fontos, akkoriban szenzációszámba menő levelet írt az akkori svéd főváros, Uppsala érsekének; a levélben Etiópiáról is beszámolt, annak társadalmáról; beszámolóját az európaiak roppant nagyra értékelték. A XVI–XVIII. században az európai utazók sok, Etiópiában aktív politikai tevékenységet folytató örménnyel találkoztak, közöttük diplomatákkal és papokkal, így hamarosan kiépültek a kapcsolatok Etiópia és az akkori Örményország között. A leghíresebb, örmény származású diplomata, *Murad Cselebi* több mint ötven esztendeig szolgálta az etióp külpolitikát. A XII. század végén egy örmény származású archimendrit Szudánba, s a mai Timbuktuig is eljutott, és valószínűleg e város nevének emlékére kapta a *Timbuk* ragadványnevet. Az őt kísérő felolvasóművész részletes beszámolót hagyott hátra az utazásról, Etiópiáról, a núbiai pusztság törzseiről.

Oroszországban a XVIII. század végén kezdtek el foglalkozni az afrikai nyelvekkel, így – többek között – a madagaszkárral, a hottentottával, a fulánival, a kopttal. Sajnos, az első, ezekkel a nyelvekkel is foglalkozó szótár *II. Katalin* utasítására nem jelent meg az eredetileg tervezett formában, annak szerkesztését új elvek szerint folytatták, és csak így jelenhetett meg. A második kiadásában 30 afrikai nyelv szavaival találkozunk, de hiányznak az etiópiai abesszin nyelv szavai, amelyek megjelenetésére 1784-ben kérték fel a konstantinápolyi nagykövetet.

Az ukrán utazók először a XVIII. században jelentek meg Észak-Afrikában Jeruzsálembé tartva, azaz itt is elsősorban zarándok-irodalomról beszélhetünk úti beszámolóikkal kapcsolatban; erről tanúskodnak az ebben az irodalomban megjelenő szavak. Egyébként pedig valószínű, hogy mind Egyiptomban, mind Jeruzsálemben nem kevés ukrán tartózkodott. Egyiptomban a mameluk hadseregben több száz orosz, „valószínűleg többségükben ukrán harcos” szolgált, valamennyien – rabokként... Két testvér 1704-ben eljutott Alsó-Egyiptomba, útjukról értékes beszámolót hagytak hátra. Ugyanebben az évszázadban a kimondottan orosz térképábrázolások eleinte még a középkori mintára készültek, majd I. Péter korától kezdve jelentek meg az Afrikát is aránylag megbízható kontúrokkal ábrázoló térképek, de a XIX. századot kell megvárni ahhoz, hogy Afrika földrajzi ábrázolásához megfelelő térképeket készítsenek orosz kutatók, akiket az 1830-ban Algériában végbement francia katonai expedíció eseményei csábítottak Észak-Afrikába. Őket 1847-ben a Szentpétervári Akadémia természettudósának,

*Ejhvald*nak az utazása követte ugyancsak Algériába, ahol a helyi flórát és faunát tanulmányozta. 1868-ban még egy akadémikus, *Maksejev* tett látogatást Algériában; ezen utazókat azután a XIX. század hetvenes éveitől még sokan követték: volt közöttük miniszter, földrajztudós, antropológus, etnográfus – valamennyien jelentős mértékben hozzájárultak a saját tudományágukban végzett megfigyelésekkel Észak-Afrika oroszországi megismeréséhez.

Észtország és Afrika kapcsolatai csak a XVIII. század végén – XIX. század elején kezdődtek; a késői ismerkedésnek legfőbb oka az volt, hogy csak a bázeli, lipcsei vagy helsinki misszionárius iskolán keresztül juthattak oda, mint pl. egy *Hans Tijszman* nevű misszionárius, aki először lépett afrikai földre, s egy fennmaradt könyvében számolt be a galla törzs életéről, szokásairól, s a világon elsőként jegyzett föl galla dalokat! Egy másik észti Fokvárosban töltött néhány hetet egy 1865–1866-ban tett útja során, 1907-ben egy ugyancsak észti misszionárius a maszajok földjére jutott el, s egy maszaj nyelvű ábécés könyvet állított össze.

A XX. század elején, még a forradalom előtti években, különösen sok orosz kelet-kutató tudós – botanikus, talajkutató, zoológus, mérnök stb... – járt Észak-Afrikában: közülük nagyon értékes eredményeket ért el egyrészt egy *Je. P. Kovalevszkij* nevű földrajztudós, geológus, diplomata, másrészt – néhány évtizeddel később – egy fiatal talajkutató, *D. A. Dranyicin*, aki Algériában végzett kutatásokat. 1888-ban az orosz haditengerészet egyik fiatal tiszteje, *Sholz-Rogozinszkij* Egyenlítői Nyugat-Afrikába, pontosabban Kamerunba indult tudományos expedícióval, amelyet az *Orosz Földrajzi Társaság* is támogatott. Az expedíció elért az ország belsejébe, meg akarták keresni a Mungo folyó forrását, ez a tervük azonban nem valósult meg csakúgy, mint egy későbbi, ugyancsak a földrészt belsejébe tervezett utazásuk. Még mindig a XIX. század második felében *V. V. Junker* indult afrikai utakra; az első meglehetősen sok akadályba ütközött a helyi kormányok által támasztott nehézségek miatt, a második utazás során, már előző útjának tapasztalataira támaszkodva, Közép-Afrika olyan vidékeit vette célba, ahol pl. nem voltak egyiptomi és szudáni követségek!... Ezen útja során értékes földrajzi, meteorológiai, etnográfiai megfigyeléseket gyűjtött. Ugyanezekben az években számos további orosz utazó vállalkozott afrikai útra; volt köztük, aki pl. katonai tanácsadóként működött Etiópiában, egy másik közreműködött az orosz–etióp diplomáciai kapcsolatok kiépítésében.

Általában elmondhatjuk, hogy az I. világháború előtt az afrikai utazás – amely elsősorban Észak-Afrikára koncentrált – „megszokott dolog volt”, „az orosz állampolgárok a legkülönbözőbb célokat követve jelentek

ott meg: „Az előadóművészek vendégszereplésre, a képzőművészek tanulni, az újságírók szerkesztőségi megbízásból, az archeológusok expedícióikkal, a vadászok szafarikra, a fiatal házások szabad utazásra.” S mi volt 1917 után? „Afrikába nem utaztak, hanem tódultak.”

Kikből állt az 1920-as évek elején az afrikai orosz diaszpóra?

Az *Önkéntes Hadsereg* sebesült katonáiból, a hajdan Algírban szolgált orosz expedíciós hadtest franciák által deportált katonáiból, azután olyan oroszokból, akik már 1917 előtt is hosszabb-rövidebb ideig Afrikában éltek, az 1919-es polgárháború menekültjeiből, emigránsokból, olyan orosz munkanélküliekből, akik az 1930-as európai gazdasági válság miatt hagyták ott az öreg földrészt, ottmaradt kereskedelmi tengerészekből, s végül az emigrációban (Afrikában) születettekből. Számuk nem érte el az Európában szétszóródott orosz menekültekét, viszont jóval nehezebb körülmények között éltek, hiszen alkalmazkodniuk kellett a szokatlan éghajlathoz, be kellett illeszkedniük teljesen új, ismeretlen kultúrákba, vallási rendszerekbe. „A pszichológiai sok óriási volt.” Saját ellátásukról kemény munkával kellett gondoskodniuk, ami fizikai munkát jelentett – és ehhez sokan nem voltak hozzáedződve addigi életvitelükben. Támaszt pedig csak a volt orosz birodalomból Afrikában még fennmaradt és működő állami és társadalmi strukturáktól kaphattak, főleg Észak-Afrikában. Érdekesség viszont, hogy pl. olyan volt gyarmattartó hatalmak, mint Franciaország, egy *Lyautey* vagy *Poincaré* személyében szintén segítséget nyújtottak az Afrikában élő oroszoknak éppúgy, mint a Közép-Afrikában terjeszkedő Belgium, amely kiemelkedő támogatásban részesítette őket. 1942–1944-ben több ezer orosz hadifogoly egészítette ki az afrikai orosz kolóniákat, de jöttek volt *Wehrmacht-katonák* Dél-Franciaországból, *Rommel-katonák* az afrikai harcterekekről. A II. világháború után az orosz hadifoglyokat haza kellett szállítani a Szovjetunióba, ahol sorsuk meglehetősen „szomorúan alakult...” Az Afrikában maradt orosz „régii emigránsok” közül még sokan megérték pl. az afrikai gyarmatok felszabadulását, mások a világ többi részébe költöztek, akik ott maradtak napjainkig, Afrika valamennyi vidékén megtalálhatóak.

Ezek után a szerző részletesebben kitér néhány afrikai régió oroszokkal kialakított kapcsolatára; ezeket a beszámolókat szeretnénk röviden összefoglalni a továbbiakban, különösen ami a XIX. század második felétől napjainkig legközelebb eső időszakot illeti.

Algéria. 1877-ben *P. A. Csihacsov*, földrajztudós és geológus megérkezett Oránba, onnan tovább utazott Algírba, majd az ország több vidékét meglátogatta, eljutott Sétifbe, Constantine-ba, Biszkrába, majd egy arabok lakta településre, Zadzsába, melyet a francia gyarmatosítók által lerombolt

falvak romjai vettek körül, és a Dzsurdzsura-hegyláncban geológiai és ásványtani kutatásokat végzett. Az 1880-as években a Szahara egyes vidékeit kutatta *A. V. Jeliszjev*, akit „a Nyugat civilizátori elhivatottsága” vezetett, antropológiai és etnográfiai kutatásokat végzett. Az I. világháború sem akadályozta meg a kapcsolatok kiépítését a Maghrebbel; ebben az időszakban is érkeztek ide oroszok. Az 1917-es oroszországi események által megfogalmazott társadalmi és nemzeti felszabadulást hirdető eszmék elterjedtek Észak-Afrika demokratikus érzelmű köreiből, sőt, a februári forradalom után a franciák Algírba vezényeltek mintegy 9 ezer, az I. világháborúban részt venni nem kívánó orosz katonát. 1928-ban Algírban az orosz emigránsok felépítették az első pravoszláv templomot, amelyet hamarosan egy másik is követett. Az 1954–1962-es „algériai forradalom” idején az orosz pravoszlávok is elhagyták az országot, az 1991-es „polgárháború” teljesen megszüntette a pravoszláv közösség működését, s ma az országban egyetlen pravoszláv hitközösség létezik.

Tunézia, avagy a „legendás Karfagén[a]” a mai főváros, Tunisz ókori neve. Az országban már a XIX. század 80-as – 90-es éveiben megjelentek az európaiak, a XX. században felvirágozott a turizmus. 1911-ben itt járt a híres orosz költő, *A. Belij*, 1914-ben a fiatal orosz művész, *A. Rubcov*. 1920-ban az orosz fekete-tengeri flotta egységei, fedélzetükön kb. 7 ezer orosz menekülttel, nagyrészt katonákkal, de voltak közöttük civilek is, Bizertében találtak menedéket; ők fogják alkotni a majdani tunéziai orosz közösség magvát. A Szovjetunió Franciaország általi elismerése megnehezítette a továbbiakban az itt állomásozó orosz hajók sorsát: a franciák elhátározták, átadják azokat a szovjet hatóságoknak, mire az olaszok védelmük alá vették őket. Végül, európai tiltakozás hatására, a franciák elálltak eredeti szándékuktól, viszont nem adtak támogatást a hajók rendben tartására, így azokat vagy eladták, vagy leszerelték, a tengerészek vagy elhagyták az országot, vagy letelepedtek és munkát vállaltak – még ha nem is képzettségüknek megfelelő, a fizetésük is megalázó volt, és alkalmazkodniuk kellett a szokatlan helyi adottságokhoz is. Mindezek mellett saját újságokat adtak ki, igaz, nagyon nehéz feltételek mellett. Az igazi összetartó erő azonban a pravoszláv hitgyülekezet lett; fő központjai Bizerte és Tunisz lett, első templomukat 1921-ben Dzsebel-Kebir erődjében, a másodikat 1953-ban Tuniszban építették. Az ország függetlenné válásakor (1956) sok orosz család hagyta el az országot.

*Marokkó*val a kapcsolatfelvételt a nagy távolság nehezítette. A XVIII. századi kezdeti ismerkedés az országgal folytatódott a XIX. században, többek között egy *V. P. Botkin* nevű orosz irodalomkritikus és filozófus révén,

aki Gibraltáron keresztül Tanger-ba jutott el. Utazása tükrözte a kor orosz intellektuális köreinek érdeklődését a franciák figyelmét is magára vont ország iránt, amely akkoriban még „terra incognita”-nak számított, a Botkin által lejegyzett benyomások így igen nagy sikert és csodálatot váltottak ki. 1908-ban ugyancsak Tanger-ba érkezett *P. Sz. Botkin*, az előző unokaöccse. A Marokkóba vetődött oroszok igen különböző társadalmi rétegekből kerültek ki, az „egyszerű nép” képviselőitől a leghíresebb orosz családok utódaiig. Az orosz flotta Bizertében lefegyverzett tisztjei szétszóródtak egész Észak-Afrikában, s „ők építették Marokkó valamennyi kikötőjét a francia protektorátus első éveiben”. 1926-ban a Rabatban élő orosz pravoszlávok alapították a *Marokkói Pravoszláv Templomot és Orosz Gyülekezetet*”; ez a pravoszláv hitközösség kulturális és felvilágosító tevékenységet is kifejtett a vallásin kívül, koncerteket adtak Marokkó városaiban – amelyeken „az orosz vallási kultúrához húzó franciák is részt vettek”!... Rabatban keresztény temető is volt: ide temették *L. Ny. Tolsztoj* fiát, *M. L. Tolsztoj*t. A rabati pravoszláv hitgyülekezet a könyv írásakor még működött – igaz, kis létszámmal, s ugyancsak itt létezik még egy pravoszláv kápolna – ide temették az orosz közösség „alapító atyáit”... A II. világháború idején sok orosz harcolt Marokkóban a szövetségesek oldalán, ami később nem akadályozta meg *II. Hasszán* királyt, hogy a „marokkoizáció” során 1965-ben csökkentse a városokban élő idegenek számát, ami az orosz diaszpórát is érintette.

Etiópiáról sok szó esik a könyvben. Megtudhatjuk, hogy a XIX. században nagy számban érkeztek ide Oroszországból, sokaknak közülük sikerült az ország belsejébe is behatolni s *Menelik* császárral találkozni. A XX. század elején a híres orosz költő, *N. Sz. Gumiljev* kétszer is megfordult Etiópiában, először mint egyszerű utazó, másodszor mint az *Orosz Akadémia* küldötte, akinek a feladata etnográfiai és folklorisztikai gyűjtés volt. 1918-tól orosz emigránsok csoportja érkezett: fehérgárdista tisztek, orosz arisztokraták. Különösen hasznosnak bizonyultak az 1920-as évek Etiópiájában az orosz katonatisztek, akiket kiképzőkként alkalmaztak az etióp hadseregben. A II. világháború eseményei orosz emigránsok újabb hullámát indították az országba, közülük sokan német hadifogságból vagy lágerekből érkeztek; ma már alig élnek belőlük. Addisz-Abeában koncentrálódott az orosz emigráció kulturális élete; itt az orosz gyerekek pravoszláv hagyományokban nevelkedtek, de magukévá tették a helyi szokásokat, etikettet, és megtanulták a helyi nyelveket, sokan közülük a franciát, az angolt, a németet és az amharát is, viszont a családon belül főleg oroszul beszéltek. Ma Etiópiában kb. 155 volt orosz bevándorló él, akik azonban nem tömörülnek közösségbe.

Dél-Afrikába 1808-ban érkezett meg a híressé vált *V. M. Golovnyin* kapitány parancsnoksága alatt a *Diana* nevű vitorlás, melynek legénysége hőtöttotta földön egy ott élő oroszral találkozott. 1865-ben egy orosz fregatt vetett horgonyt Cape-Townban, ezt megelőzően, 1853-ban a Jóménység-fokánál kötött ki egy orosz hajó. Néhány dél-afrikai harcolt 1918–1919-ben *Gyenyikin* hadseregében. A II. világháború idején az akkori dél-afrikai miniszterelnök „mint okos és fölöttébb gyakorlatias politikus a Szovjetunóban látta a hitlerizmus elleni harc fő erejét, és örült a szovjet haderő sikereinek.” A két ország közötti baráti közeledés jele volt a konzuli képviseletek felállítása 1942-ben – ezt a dél-afrikai szélső jobboldal erősen támadta. A dél-afrikaiak jelentős pénzadományokkal és orvosi segítséggel is támogatták a háborúban a Szovjetuniót; a segítség megszervezésében nagy szerepet játszott az 1931–1932-ben megalakult *Szovjetunió Barátai* nevű szervezet Cape-Townban, amely később a Szovjetunió elismeréséért is harcolt. A szervezet szovjet-barát újságokat és broszúrákat is kibocsátott afrikaans nyelven is, és orosz szerzők műveit is megjelentette. Tevékenysége 1943–1944-ben érte el csúcspontját, amikor is tizenhat dél-afrikai szakszervezet 75 ezer tagja tartozott létszámába. A háború után a Dél-Afrikát irányító fehér kisebbség igyekezett a bevándorlók számát emelni, így, a diplomáciai kapcsolatok hiánya ellenére sok orosz telepedett le az országban; ma nincsenek pontos adatok létszámukról. Ami a dél-afrikai oroszok vallásgyakorlási lehetőségeit illeti az utóbbi években, kiemelendő, hogy 2000-ben Johannesburg elővárosában telket vásárolhattak egy pravoszláv templom felépítése céljából. 2001-ben megjelent a *Vesztnyik* című, orosz nyelvű újság, majd ugyanebben az évben december 15-én megtörtént az első dél-afrikai orosz pravoszláv templom alapkövetétele, az első istentiszteletet pedig 2003 februárjában tartották a templomban. Híres „orosz dél-afrikai” képzőművész *V. G. Tretcsikov*, akinek vándorkiállítását 1952-ben Dél-Afrika legnagyobb városaiban több, mint 100 ezren látogatták meg. Ismert orosz származású dél-afrikai karikatúrista *V. A. Ivanov*, egy doni kozák fia, aki még 1936-ban telepedett le az országban. *Kszényija Belmász* – szintén Oroszországban született – zene-művészeti iskolát nyitott Durbanban, és mint énekesnő óriási sikereket ért el mind a zeneoktatásban, mind koncertjein. De nem csak művészekből állt a dél-afrikai orosz közösség: pl. a *Tumanov nők* a kozmetikaiparban váltak ismertté! A legújabb kori orosz emigráció egyik jelentős létesítménye a *Sztárij nyektár (Öreg nektár)* nevű farm. Dél-Afrikában az oroszoknak megvannak a saját törvényeik, de a saját nehézségeik is: ez utóbbiakhoz tartozik a helybeliek sznobságának elviselése és legyőzése...

A könyvnek nagy ismeretanyaga mellett megvannak a *használatát* nehezítő negatív oldalai: a kronológiát rendre széttördeli, az ugyanahhoz a periódushoz vagy témához többször visszatér vagy más szemszögből megvilágítva azokat, vagy kiegészítve újabb adatokkal, ami önmagában részben jó is, de zavaró is. Hiányzik egy bevezető-féle, amit megszoktunk hasonló művek esetében csakúgy, mint a név- és helymutatót (indexet), ami szintén hiányzik. Viszont értékesek az eredeti dokumentumok, az egy-egy kiemelkedő személyiséget vagy eseményt részletesebben illusztráló passzusok.

Николаев, Николай Николаевич: Русская Африка. Издательство Вече, Москва, 2009. 400 стр. – Nyikoláj Nyikolájevics Nyikolájev: Az orosz Afrika. Vecse Kiadó, Moszkva, 2009. 400 old.

Kun Tibor